

अनेक देवता एक देव

प्रास्ताविक

जगांत अनेक धर्मांचे लोक एकत्र रहातात. एकच धर्म-पुस्तक आणि एकच प्रेषित मानणाऱ्या धर्माच्या अनुयायांशी आपल्या नव्या पिढीतील मुलांचा नित्य संपर्क येत असतो. त्यामुळे आपल्या मुलांच्या मनांत हिंदु धर्माविषयी विविध शंका व प्रश्न उद्भवत असतात. त्यांची समाधानकारक उत्तरे देण्याची जबाबदारी नैसर्गिकरीत्या आपली म्हणजे पालकांची आहे. परंतु इतर धर्मात जशी धार्मिक शिक्षण देण्याची परंपरा आहे तशी ती आपल्याकडे नाही. त्यामुळे आपल्यालाच कित्येकदां आपल्या धर्माची पुरेशी माहिती नसते; मग आपण ती मुलांना कशी देणार? पण असल्या प्रश्नांना तर्कशुद्ध उत्तरे देण्याची गरज दिवसानुदिवस अधिकाधिक निकडीची होत आहे.

समस्या

हिंदूंत अनेक पंथ आहेत. देव मानणारे आणि देव न मानणारेही आहेत. मूर्तिपूजेचे हिंदूंना वावडे नाही. ती पूजा एकाच मूर्तीची असावी असाही आग्रह नाही. एकेश्वरी धर्माची विचारसरणी ऐकल्यावर आपल्या मुलांना हिंदु धर्माचे हे वैशिष्ट्य अनाकलनीय वाटते. “हिंदु धर्मात देव किती? एकच परमात्मा आहे असे म्हणतात; पण कृष्ण, राम, गणपति, मारुति, दुर्गा, इत्यादि अनेक देवतांच्या मूर्तीही दिसतात. हा काय गोंधळ आहे?” असा प्रश्न एका तरुण मुलीने मला विचारला होता. हा प्रश्न प्रातिनिधिक समजून मी त्यावर थोडा विचार केला. तो मी येथे संक्षेपाने मांडीत आहे. हा विचारच बरोबर आणि परिपूर्ण आहे, असा माझा दावा नाही.

एकाग्र मनाची शक्ति

लहानपणी आपण एक प्रयोग केलेला असतो. बहिर्गोल भिंगामधून सूर्य-किरण एकत्रित केले की, कागद पेट घेतो. एरवीही तेच सूर्य-किरण कागदावर पडत असतां कागद पेटत नाही. यावरून लक्षांत येते की, सूर्य-किरण ही एक शक्ति आहे. ती एकाग्र केली की परिणामकारक होते. कोणत्याही शक्तीचे असेच आहे. विखुरणे, झिरपून जाणे हाच शक्तीचा धर्म असतो. शक्ति टिकवावी लागते, एकाग्र करावी लागते, तेव्हांच ती परिणामकारक होते. मनुष्याच्या मनाची शक्तीही वस्तुतः

अमर्याद आहे. पण अनेक विषयांत ती विखुरली गेली असल्यामुळे तिचा प्रत्यय आपणांस येत नाही. ती एकाग्र करितां आली, तर तीही अतिशय परिणामकारक होऊं शकते. महा-पुरुष जी अचाट कामे करितात, त्यांत समर्थ आणि एकाग्र मन हेच त्यांचे सर्वात प्रभावी साधन असते. एकाग्र मन ज्या विषयाकडे लावावे, तो विषय चटकन् ग्रहण केला जातो. म्हणूनच मुलांना अभ्यासावर मन केंद्रित करण्यास आपण सांगत असतो.

मन एकाग्र कसे करावे?

मनुष्याचे मन स्वभावतःच अतिशय चंचल आहे. बहिणाबाई चौधरी म्हणतात, “मन चपळ चपळ, त्याची काय सांगूं मात । आतां होतं भुईवर, गेलं गेलं आभाळांत.” गीतेत अर्जुनही म्हणतो, - “कृष्णा, मन अतिशय चंचल आहे. त्याला बांधून ठेवणे हे वाऱ्याला बांधून ठेवण्याइतके कठिण आहे (गीता. ६.३४).” हे नाठाळ मन स्थिर व एकाग्र करावे तरी कसे? यासाठी मनाला एक ठिकाणी बांधून ठेवण्याचा उपाय पातंजल योग-शास्त्र सांगते (यो.सू. ३/१). चंचल मनाला बांधून ठेवण्यासाठी एखादा विषय लागतो. मन निरालंब (आधाराशिवाय) राहू शकत नाही.

परमात्मा निराकार म्हणून ध्यानासाठी प्रतीक

प्रत्येक धर्मात ईश्वराचे भजन-पूजन सांगितलेले असते. यासाठी उत्कट भक्ति आणि शरणागति आवश्यक असते. म्हणून मन एकाग्र होणे महत्त्वाचे ठरते. येथेच मूर्तिपूजा उपयोगी ठरते. चिन्ताला जेथे बांधून ठेवावयाचे, तो विषय साकार आणि स्पष्ट असेल, तर चित्त एकाग्र होण्यास मदत होते. पण परमात्मा निर्गुण-निराकार आहे. (याविषयी सर्व धर्मांचे एकमत आहे!) “यतो वाचो निवर्तन्ते अ-प्राप्य मनसा सह” (तै.२.९) – मनासह सर्व इंद्रिये तेथे पोहचू शकली नाहीत, परत फिरली – असे तैत्तिरीय उपनिषदांत म्हटले आहे. मनाला जे उमगतच नाही, त्यावर ते एकाग्र कसे होणार? सामान्यांना हे अशक्यप्रायच आहे. म्हणूनच ध्यानासाठी प्रतीक घ्यावे लागते.

पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना (व्यक्ति तितक्या प्रकृति)

प्रत्येक मनुष्याचा स्वभाव, आवडी-निवडी, सारे भिन्न असते. या वैचित्र्यामुळे प्रतीकेही वेगवेगळी झाली. ॐ हे परमात्म्याचे आद्य प्रतीक आहे. (ॐ इति ब्रह्म – तै.१.८). पुढे ब्रह्मा (सृष्टि-निर्माता), विष्णु (सृष्टि-पालक) आणि महेश (सृष्टि-संहारक) या तीन देवता मानल्या. त्यानंतर त्या तीन्ही देवता वेगवेगळ्या नाहीत, एक – स्वरूपच आहेत, किंवा ही एकाच देवतेची तीन स्वरूपे आहेत, हे

सांगण्यासाठी “तीन शिरे सहा हातल्ल या वर्णनाची **दत्तात्रेयाची** मूर्ति कल्पण्यांत आली. शैव व वैष्णव यांत फूट पडूं लागली. तेव्हां **अय्यप्पा** किंवा **सबरीमल** या देवतेची कल्पना करण्यांत आली. (विष्णूने मोहिनीरूप धारण केले असतां मोहिनीस शंकरापासून झालेला पुत्र म्हणजे अय्यप्पा. म्हणून अय्यप्पा शैव आणि वैष्णव दोघांनाही पूज्य झाला!) खंडेनवमीस शस्त्रांची पूजा केली जाते. मुंबईस कापड-गिरण्यांतील कामगार गिरणीतील यंत्राचीच पूजा करितात. “**मातृ-देवो भव । पितृ-देवो भव । आचार्य-देवो भव । अतिथि-देवो भव ।**” (तै.१.११) हे उपनिषदांतच सांगितले आहे. रामचंद्र आणि कृष्ण हे खरे तर ऐतिहासिक महापुरुष. पण त्यांच्या अलौकिक कार्यामुळे त्यांना देव-स्वरूप मानण्यांत आले. अलिकडे साईबाबांचीही मंदिरे झाली आहेत. मुंबईस ज्ञानेश्वर मंदिरही आहे. मनुष्यांच्या रुचि-वैचित्र्यानुसार शक्तीची देवता हनुमान्, विद्येची देवता सरस्वती, बुद्धीची देवता गणपति, संपत्तीची देवता लक्ष्मी, अशाही विविध देवता निर्माण झाल्या.

पण अखेर सारी प्रतीकेच !

पण अखेर ही सर्व प्रतीकेच. परमात्मा निर्गुण-निराकार असल्यामुळे त्याची पूजा करितां येत नाही, म्हणून सोयीसाठी बनविलेली. या प्रतीकातून तो एक परमात्माच पहावयाचा आहे.

गणपति अथर्वशीर्षातील मंत्र ९ मध्ये “**एक-दन्तं चतुर्हस्तं पाशं अङ्कुश-धारिणं**” इत्यादि गणेश-मूर्तीचे वर्णन केले आहे. परंतु मंत्र १ मध्ये याच गणपतीस “**त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि**” (वाक्य २) आणि “**त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि**” (वाक्य ६) असे म्हटले आहे. ब्रह्म वस्तुतः निर्गुण-निराकार असल्याने डोळ्यांना दिसू शकत नाही. पण येथे गणपतीस प्रत्यक्ष - म्हणजे डोळ्यांना दिसू शकणारे - ब्रह्म म्हटले आहे, अभिप्राय असा कीं, डोळ्यांना दिसणाऱ्या गणपतीच्या मूर्तीत, डोळ्यांना दिसू न शकणारा निर्गुण-निराकार परमात्माच पहावयाचा आहे !

या गणेशालाच मंत्र ६ मध्ये “**त्वं ब्रह्मा, त्वं विष्णुः, त्वं रुद्रः, त्वं इन्द्रः, त्वं अग्निः, त्वं वायुः, त्वं सूर्यः, त्वं चन्द्रमाः**” असे म्हटले आहे. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र (महेश), इत्यादि देवता आणि गणपति या वेगवेगळ्या देवता आहेत; त्यांची स्वरूपेही वेगळी आहेत. “**एक-दन्तं चतुर्हस्तं पाशं अङ्कुश-धारिणं...**” या गणपतीलाच ब्रह्मा किंवा विष्णु किंवा रुद्र (महेश) कसे म्हणतां येईल ? याचे उत्तर पुढे लगेच गणपतीला पुनः “**त्वं ब्रह्म**” असे म्हणून दिले आहे. ब्रह्म सर्वास व्यापून असल्याने सर्व नांवांच्या आणि रूपांच्या सर्व दैवतांत तेच आहे. ही सर्व दैवते परब्रह्माचीच प्रतीके आहेत. अनेक नांवाच्या अनेक देवतांतून एका परमात्म्याचीच पूजा करावयाची

आहे.

वर दिले, ते केवळ एक उदाहरण. याचप्रमाणे कोणत्याही दैवताचे वर्णन करितांना ती देवता म्हणजेच परब्रह्म असे म्हटलेले असते. सारांश,

आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्व-देव-नमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

नद्या, नाले, ओहोळ यांतील पाणी वेगवेगळे वाटते. पण ते सारे आकाशांतून पडते; आणि अखेर सागरासच जाऊन मिळते. त्याप्रमाणे कोणत्याही देवतेला नमस्कार केला तरी तो एका केशवालाच जाऊन पोचतो! येथे 'केशव' याचा अर्थ एकच तत्त्व असा आहे.

प्रतीकामधून प्रतीकापलीकडे

मधुमेह झालेल्या रोग्याला वैद्य साखर सोडण्यास सांगतो. रोग्याने साखर न खातां लाडू, पेढा, बर्फी, जिलेबी, श्रीखंड, पुरणपोळी, इत्यादि पदार्थ खाल्ले! पदार्थाची नांवे आणि रूपे वेगळी खरी, पण वैद्याच्या दृष्टीने ती सारी साखरच! इंग्रजीत COW, मराठीत गाय आणि संस्कृतमध्ये गौ म्हटले म्हणून मतलब बदलत नाही. भूमितीत त्रिकोणाला अ-ब-क असे नांव देऊन त्रिकोणाचे सिद्धांत समजावून देतात. तेथे महत्त्व अ-ब-क यांना नसते, तर त्यांच्या सहाय्याने सांगितल्या जाणाऱ्या सिद्धांताला असते.

गणितांतील उदाहरणे सोडवितां सोडवितां त्यामागचे सूत्र (formula) समजावून घ्यावयाचे असते. त्याप्रमाणे निरनिराळ्या देवतांच्या मूर्तीची पूजा करितां करितां त्यामागचे "परमात्मा" हे सूत्र समजून घ्यावयाचे आहे, हे कधीही विसरतां कामा नये. त्या सूत्रावर दृष्टी ठेवली, तर सर्व मूर्ति सारख्याच आहेत. आणि सूत्रावरील दृष्टी ढळली तर - त्रिकोणाचे अ-ब-क हे नांव बदलून प-फ-ब नांव दिल्यावर (सिद्धांत न कळलेल्या) विद्यार्थ्यांची जी स्थिति होते - तीच आपली होईल.

प्रतीकाशिवाय परमात्माची पूजा अशक्य

प्रतीकांना कांहींच किंमत नाही, असा याचा अर्थ नाही. परमात्मा अव्यक्त असल्यामुळे प्रतीकाशिवाय त्याची पूजा करणे शक्य नाही. ज्ञानदेव म्हणतात, - "पैं शून्य जैं दावावें जाहलें । तैं बिंदुलें एक पाहिजे केलें ।..." ॥१३.८८७॥ (शून्य म्हणजे कांही नाही. ते दाखविण्यासाठी फळ्यावर एक छोटे पोकळ वर्तुळ काढावे लागते. "कांहीं नाही," हे दाखविण्यासाठी "कांहींतरी" काढावे लागते.) ज्ञानदेव पुढे म्हणतात - "अगा सृष्टीवेळे प्रियोत्तमा । तया नांव म्हणती ब्रह्मा । व्याप्ति जें विष्णुनामा । पात्र जाहलें ॥ मग आकारु हा हारपे । तेव्हां रुद्र

जें म्हणिपे । तेंही गुणत्रय जेव्हां लोपे । तें जें शून्य” ॥ १३.९२३-२४ ॥

(ब्रह्म सृष्टि निर्मिते तेव्हां त्याला ब्रह्मा म्हणतात, पालन करिते तेव्हां विष्णु व लय करिते तेव्हां रुद्र म्हणतात. उत्पत्ति, स्थिति, लय ही तीन्ही लोप पावतात, तेव्हां ते शून्य स्थितीत म्हणजे निर्गुण असते.) अर्थात ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र ही त्या निर्गुण परब्रह्माची प्रतीके आहेत.

सारांश, मूर्तिपूजा हे साधन आणि निराकार परमात्मा हे साध्य आहे. साधन म्हणजे साध्य नव्हे; पण तेच साध्य प्राप्त करून देते! किंवा मूर्तिपूजा हा पाया आहे आणि निराकार परमात्मा हे शिखर आहे. पाया म्हणजे शिखर नव्हे; पण पायावरच इमारत उभी असते!

सारांश, प्रतीकाची पूजा करितांना प्रतीकांतच अडकून राहूं नये. आपल्या प्रतीकाच्या अभिमानाने अन्य प्रतीकांना कमी लेखू नये. सर्व प्रतीकांतील म्हणजे मूर्तीतील परमात्मा पहाण्याचा प्रयत्न करावा.

समारोप

ज्या प्रश्नाच्या संदर्भाने हे विचार मी प्रकट केले. त्या प्रश्नाचे उत्तर माझ्या मते म्हणूनच असे आहे - “हिंदु धर्मात परमात्मा एकच आहे. पण तो निराकार असल्यामुळे त्याची विविध प्रतीके मूर्तिरूपाने पूजिली जातात.”

प्रतीक-पूजा (मूर्तिपूजा) चालूच रहाणार आहे. मूर्तिपूजा नाकारणाऱ्यांनाही प्रतीकांची गरज लागतेच. ख्रिश्चन धर्मातील क्रॉस आणि इस्लाममधील चांद ही प्रतीकेच आहेत. येशूच्या किंवा मेरीच्या मूर्तीची पूजा ही मूर्ति-पूजाच आहे. प्रतीक-पूजा ही उपासनेची सुरवात आहे. मन व बुद्धि यांचा जसजसा विकास होत जाईल तसतसा उपासकाचा प्रतीकांतील भाव उंचावत जातो. विनोबा म्हणतात, ‘दगडांत देव आहे,’ यावर मूर्ख व शहाणा दोघांचेही एकमत असते. पण मूर्ख ‘च’ सिद्धांतवादी असतो, तर शहाणा ‘हि’ सिद्धान्तवादी. म्हणजे दगडांत ‘च’ देव आहे (इतर कोठे नाही), अशी मूर्खाची समजूत असते; तर दगडांत ‘हि’ देव आहे (सर्वत्र असल्यामुळे), हे शहाणा समजून असतो!

प्रत्येक शुभ कार्यारंभी आपण सुपारीत गणपतीची कल्पना करून तिची पूजा करितो; आणि नंतर तीच सुपारी कातरून विड्यांत घालून खातो. ‘एक खाद्य पदार्थ’ ही सुपारीची किंमत न विसरतां आपण तींत गणपति पाहू शकतो. किंवा नर्मदेतील गोट्यांतही तो पाहू शकतो. पूज्य पांडुरंगशास्त्री आठवले म्हणतात कीं, भाद्रपदांत आपण घरी गणेशमूर्तीची स्थापना करितो आणि कांही दिवसांनी त्या मूर्तीचे विसर्जनही करितो. साकारातून निराकाराकडे जाण्याचे हे शिक्षणच आपण घेत

असतो.

आपल्या रक्तांतच ही मूल्ये भिनलेली आहेत. मात्र त्यांची वरचेवर आठवण करीत रहाणे आवश्यक असते. आपली मुले वेगळ्या परिस्थितीत वाढत असल्यामुळे त्यांना ही मूल्ये परिचित नसण्याचा संभव असतो. म्हणून आपण ती मूल्ये त्यांच्यापर्यंत पोचविली पाहिजेत.

अन्य धर्मीयांच्या तत्व-शून्य प्रचार

प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांना आपापली प्रतीके प्रिय असतात. सर्व प्रतीकांची किंमत सारखीच असल्याने “तुझे प्रतीक टाकून दे; माझेच प्रतीक घे,” हा दुराग्रह तत्त्वतः व्यर्थ आहे. एक विशिष्ट प्रतीकच सर्वांवर लादणे ही हुकूमशाही झाली! मला लाडू आवडतो म्हणून सर्वांनी लाडूच खाल्ला पाहिजे, असे म्हणण्यासारखे हे झाले! कोणालाही रुचिप्रमाणे कोणत्याही प्रतीकाची उपासना करू देणे ही लोकशाही आहे. म्हणून इतरांच्या प्रतीकांचा आदर करावा. पण आपले प्रतीक मुळीच सोडू नये.

ना. भा. दातार

email - nanadatar@gmail.com.

(भिसे, कारखानीस कुटुंबीय आणि "मायबोलीचा विश्वसेतू" च्या सह-संपादकांच्या परवानगीने
"मायबोलीचा विश्वसेतू" या पुस्तकातून)